

UOT: 801.7

Aygün Orucova *

“MİLLƏT NECƏ TARAC OLUR-OLSUN, NƏ İŞİM VAR?” SATİRASININ MÜƏLLİFİ KİMDİR?

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində bir inqilab təsiri baağışlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan ədəbiyyatına yeni forma və məzmun gətirmişdir. Bu jurnal və onun başçısı Cəlil Məmmədquluzadə yeni bir ədəbi məktəbin yaranmasına istiqamət vermişdir. Bu dövrün böyük satira ustası Mirzə Ələkbər Tahirzadə jurnalın baş redaktorunun örnək xarakteri daşıyan satirik ədəbi parçaları ilə tanış olduğdan sonra ictimai məzmunlu ilk satiralarını yazmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Mirzə Cəlil və Sabirin şeirləri dil, üslub baxımından bir-birinə çox bənzəmiş və bəzən qarışıq salınmışdır. Sabirin əsəri kimi “Hophopnamə”lərə və seçilmiş əsərləri toplularına daxil edilən “Nə işim var” satirası “Molla Nəsrəddin” jurnalının dördüncü nömrəsində Mirzə Cəlilin məşhur “Niyə mənə döyürsünüz?” felyetonunun ardınca mollaların dilindən imzasız verilmişdir. 1929-cu ildə Mirzə Cəlil “Sabir barəsində xatiratım” əsərində qeyd etmişdir ki, Sabirin idarəyə gələn ilk şeiri jurnalın səkkizinci nömrəsində nəşr olunan “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad” misrası ilə başlayan satirasıdır. Bununla o, “Nə işim var” satirasının Sabirin əsəri olduğunu inkar etmişdir. Müəllif bu iddiasını sübut etmək üçün üç əsas səbəb göstərmişdir: onlardan birincisi şeirin əl yazısının Sabirin xətti ilə yazılmaması, ikincisi burada Sabir şivəsi və ruhunun olmaması və üçüncüsü bir qədər zəif və Sabirə yaraşmayan bir əsər olmasıdır.

Açar sözlər: əlyazması, ədəbi mübahisə, satira, felyeton, şeir

WHO IS THE AUTHOR OF THE SATIRE “I DON'T CARE ABOUT THE PEOPLE?”

Summary

At the beginning of the 20th century, “Molla Nasreddin” magazine, which had a revolutionary influence on the history of Azerbaijani literature and culture, brought a new form and content to Azerbaijani literature. This magazine and editor-in-chief Jalil Mammadguluzade paved the way for a new literary school. The great satire master of this period Mirza Alakber Tahirzade wrote his first satire with public content after acquiring satirical literary works of magazine’s editor-in-chief. The result is that the poems of Mirza Jalil and Sabir were very similar in terms of language and style and were sometimes confused. Sabir’s satire “What do I have to do” which included in “Hophopname” and the collections of selected works was published without signature, on behalf of mollahs in the fourth issue of the magazine “Molla Nasreddin” after famous feuilleton “Why do you beat me” by Mirza Jalil. In 1929, Mirza Jalil in his work “My memoir about Sabir” noted that Sabir’s first poem that published in the eighth issue of the magazine was a satire “The day when God gifted you a child”. So, he denied that “What do I have to do” satire was Sabir’s work. The author indicated three main reasons to prove this claim: the first – the manuscript of the poem was not written by Sabir, the second – there was no Sabir’s dialect or soul in the poem, the third – this work was written poorly and did not fit Sabir.

Key words: manuscript, literary debate, satire, feuilleton, poem

* AMEA Naxçıvan Bölməsi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

КТО АВТОР САТИРЫ «ПУСКАЙ НАЦИЯ ГРАБИТСЯ – МНЕ-ТО ЧТО?»

Резюме

В начале XX века в истории азербайджанской литературы и культуры журнал «Молла Насреддин» имел своё революционное влияние, внося новые формы и новое содержание в азербайджанскую литературу. Этот журнал, возглавляемый Джалилом Мамедгулузаде дал направление для появления новой литературной школы. Выдающийся мастер сатиры Мирза Алекбер Сабир (Тахирзаде), будучи знаком с образцовыми литературными сатирическими зарисовками главного редактора журнала, написал в данный период свои первые сатиры социального характера. Из-за сходства языка, стиля стихов Мирзы Джалила и Сабира, иногда даже подлежало сомнению которому из них принадлежит тот или иной стих. Написанная от имени муллы неподписанная сатира «Какое мне дело?!», включённая, как и множество вариантов «Хоп-хопнаме», в сборники стихов, приписываемых Сабиру, была опубликована в 4 номере журнала после знаменитого фельетона Мирзы Джалила «Зачем меня бьёте?». В своей статье 1929 года «Мои воспоминания о Сабире» М.Джалил отмечал, что первое же стихотворение Сабира, представленное в редакцию и напечатанное в № 8 журнала, была сатира, начинающаяся строкой: «В день, когда за тебя помянет бога благодарный потомок». Этим он опроверг принадлежность Сабиру своей сатиры «Какое мне дело?!». Для подтверждения своего аргумента автор приводит три основные причины: первая из них доказывает, что почерк рукописи не подлежит Сабиру, вторая – что в сатире не ощутимы интонация и дух Сабира, и третья состоит в том, что она довольно слабая, чтобы принадлежать Сабиру.

Ключевые слова: рукопись, литературный диспут, сатира, фельетон, стих

Giriş. XX əsrin əvvəllərində mədəniyyət tariximizdə bəşəri hadisə hesab olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan ədəbiyyatına yeni forma və məzmun gətirmişdir. Bu jurnal və onun yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) yeni bir ədəbi məktəbin formalaşmasına istiqamət vermişdir. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi nəşrə başlayıncaya qədər, müxtəlif təsirlərə qapılaraq, müxtəlif yollarda dolaşmağa məcbur olan” [1, s.238] şairlər Mirzə Cəlilin ətrafında toplaşdılar. Bunlardan biri də bu dövrün böyük satira ustası “Sabir”, “Hophop”, “Ağlar güləyən”, “Əbunəsr Şeybani”, “Cingöz bəy” və başqa gizli imzalarla əsərlərini müxtəlif mətbuat orqanlarında çap etdirən Mirzə Ələkbər Tahirzadə (1862-1911) olmuşdur. Əgər “Molla Nəsrəddin” jurnalı olmasaydı, Mirzə Ələkbər Tahirzadə bütün zülm və əzablara dözərək səbir edən Sabir olaraq qalacaq, Azərbaycan ədəbiyyatının “Hophop”u, “Əbunəsr Şeybani”si olmayacaqdı. “Təb Sabirin idi, qafiyəpərdazlıq Sabirin idi, istedadı-şeyriyyə Sabirin idi, fəqət mövzu verən “Molla Nəsrəddin” və Mirzə Cəlil idi” [2, s.121]. Burada məcmuənin baş redaktorunun şəxsi nümunəsini, örnək xarakteri daşıyan satirik ədəbi parçalarını qeyd etmək lazımdır. Jurnalın ilk nömrələrində bu satirik şeir nümunələri ilə tanış olan Sabirdə yeni şeirin quruluşu, məzmunu, dili, üslubu, fikrin satirik-yumoristik ifadəsi üçün seçilməli formalar haqqında dolğun təsəvvür yaranmış və o, demək olar ki, ilk satiralarını elə bu şeirlərin təsiri ilə yazmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Mirzə Cəlil və Sabirin şeirləri dil, üslub baxımından bir-birinə çox bənzəmiş və bəzən qarışıq salınmışdır. Burada uzun illər Sabirin əsəri kimi “Hophopnamə”lərə və seçilmiş əsərlərinə daxil edilən “Nə işim var” satirasının ətrafında gedən mübahisələri qeyd etmək yerinə düşər. Qeyd olunan şeir 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının dördüncü nömrəsində Mirzə Cəlilin məşhur “Niyə məni döyürsünüz?” felyetonunun ardınca mollaların dilindən imzasız və müəllifinə dair heç bir qeyd verilmədən nəşr olunmuşdur. Bu şeirin XX əsrdə yeni tipli satiranın ustası Mirzə Ələkbər Sabirin “Hophopnamə”lərinə salınmasının birinci səbəbi bəzi müasirlərinin, xüsusən də onun yaxın dostu şair Abbas Səhhət (1874-1918) “Hophop” imzası ilə nəşr edilməsi fikrində olması ilə əlaqədardır.

“Sabirin tərcümeyi-halı” (1929) əsərində A.Səhhət bu barədə yazmışdır: “Həmin məcmuənin dördüncü nömrəsindən başlayaraq: “Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var?!” mətləli şeiri ilə ən əvvəl həcvi-məlih yazıb “Hop-hop” imza qoyur. Yerli qəzetlər təqlid edir və hər yerdən təhsin və təriflər alır” [3, s.259]. Professor Məmməd Məmmədov “Sabir və mətbuat” (1974) adlı monoqrafi-

yasında Abbas Səhhətın 1912 və 1914-cü illərdə bu şeiri “Hophopnamə”yə daxil edərkən məhz bu fikrə əsaslandığını yazmışdır [1, s.16]. Bu barədə romantik şair və maarif xadimi Abdulla Şaiq (1881-1959) də yalnızlığa yol vermişdir: “Şeirın altında “Hophop” imzası yazılmışdı” [1, s.238]. Halbuki “Hophop” imzası jurnalda ilk dəfə Cəlil Məmmədquluzadənin “Niyə mən dərsdən qaçdım?” (1906, №7) felyetonunun və daha sonra “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad” (1906, №8) satirasının altında verilmişdir. Sabirin ilk şeirinin jurnalın dördüncü yox, səkkizinci nömrəsində nəşrinə aid digər faktlar da var, məşhur mollanəsrəddinçi şair Əli Nəzmi Sabir haqqında xatirələrində yazmışdır: “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşrə başlamış, beş-altı nömrə yayılmışdı. Bir gün Ömər Faiq mətbəədə çalışarkən mətbəyə bir çocuq gələrək kiçik bir məktub təqdim etmiş və dərhal qayıdıb getmişdir” [1, s.160]. Jurnalın, xüsusən ilk nömrələrinin, demək olar ki, bütün məsuliyyət və çətinliyini öz üzərinə götürən M.Cəlil məcmuə ilə bağlı hadisələri heç zaman unutmamış, faktları təhrif etməmiş və qarışıq salmamışdır. Bu barədə şair Ə.Nəzmi yazmışdır: “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi ilk çıxdığı illərdə başqa yazıçıların yardımından çox az faydalanırdı, bütün işlərin ağırlığını Mirzə Cəlil öz qüvvətli çiyinlərində daşıyırdı. Məcmuənin ilk nömrəsinin bütün materiallarını Mirzə özü yazıb və tərtib etmişdi. İkinci, üçüncü və daha sonrakı nömrələrdə də başqalarının çox az iştirakı olmuşdur” [4, s.108-109]. Cəlil Məmmədquluzadənin “Əsərləri”nin üçüncü cildinin birinci hissəsinin tərtibçiləri H.Səmədzadə və Ə.Mirəhmədov bu barədə daha konkret bir fikir irəli sürmüşlər: “Ədib (Cəlil Məmmədquluzadə – O.A.) göstərir ki, “Molla Nəsrəddin”in ilk dörd nömrəsində çap olunmuş ayrıca və ya mətn içərisindəki şeirləri də özü yazmışdır” [5, s.493]. Bu barədəki mübahisələr Mirzə Cəlilin “Sabir kütubxanasının on illiyi” (1929) kitabında nəşr olunan “Sabir barəsində xatiratım” əsəri ilə yaranmışdır. Burada Cəlil Məmmədquluzadə Sabirin ilk şeirinin jurnalın səkkizinci nömrəsində nəşr olunan “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad” (1906, №8) misrası ilə başlayan satirası olduğunu qeyd etməklə yanaşı, “Nə işim var” (1906, №4) satirasının Sabirin əsəri olduğunu da inkar etmişdir: “Sabirin birinci şeiri idarəmizə həmin vaxt gəlib çatmışdı ki, yeddinci nömrəni paylayıb səkkizincini hazırlamaqdaydıq. Belə məlum olur ki, qiymətli şairimiz yeddinci nömrədə “Niyə mən dərsdən qaçdım?” sərəlvhəli məqaləni oxuyub, bu barədə uşağın atasına həmin kinayəli cavabı yazır ki, biz onu səkkizinci nömrədə çap etmişik:

*Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad,
Olsun ürəyin şad!*

Bundan belə məlum olur ki, əziz yoldaşımızın məcmuəmizə gəlib çatan birinci əsəri həmin indiki qeyd etdiyimiz mənzumədir və yeri düşübkən, lazım bilirəm Sabirlə maraqlananlara iqrar edəm ki, hər “Hophopnamə”yə daxil olan “Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var” adlı mənzuməni ki, bu saat camaatımız onu Sabirə isnad verir, Sabirin olduğunu mən inkar edirəm” [6, s.89]. Müəllif bu iddiasını sübut etmək üçün üç əsas səbəb göstərir: onlardan birincisi şeirin əl yazısının Sabirin xətti ilə yazılmaması, ikinci burada Sabir şivəsi və ruhunun olmaması və üçüncü – bir qədər zəif və Sabirə yaraşmayan bir əsər olmasıdır: “...əvvəla o səbəbə ki, həmin mənzumənin əl yazısı – Sabirin xətti ilə yazılmamışdır, ikinci dəlilim budur ki, şeir özü – necə ki, şeir ustaları mülahizə edə bilər – bir qədər zəifdir və bəhər surət Sabirə yaraşmayı. Burada Sabir şivəsi və Sabir ruhu görükmür” [7, s.285]. Mirzə Cəlilin ikinci sübutu ilə razılaşmaq bir qədər çətindir və o, burada çox böyük təvazökarlıq göstərmişdir. Özünü “əsla şair hesab etməyən” Mirzə Cəlil “Lisan bəlası” şeiri haqqında da buna bənzər fikirlər söyləmişdir. Böyük ədib irəli sürdüyü iddianın düzgünlüyünə o qədər əmindir ki, onun əksinin sübut olunmağını qeyri-mümkün hesab edir: “Mənim haman nəzəriyyəmin əksini bircə şairin dəsti-xətti təsdiq edə bilər, əgər bir kəsdə varsa, zühura çıxmağı arzu olunur” [6, s.89]. Bu sətirlərin arxasında belə bir məna gizlənmişdir ki, şeirin əlyazması elə böyük ədibin özündədir. Bu günə qədər belə bir əlyazmanı təqdim edəcək bir şəxs “zühura çıxmamışdır”. Əsərin əlyazmasının müxtəlif ədəbiyyatşünaslar tərəfindən uzun illər ərzində axtarılmasına baxmayaraq, tapılıb aşkar olunmaması bu barədə fikirləşməyə əsas verir. Böyük ədib 1929-cu ildə bunu açıqlamış və o vaxt-

dan da bu müddə geniş mübahisələrə yol açmışdır. O, bəlkə də sonradan fikrini dəyişmiş və əsərin əlyazmasını məhv etmiş, yaxud ömrünün sonlarında çox böyük gərginlik, əsəbilik və sarsıntı keçirərək sobanı qızdırmaq üçün digər əsərləri ilə bərabər onu da yandırmışdır. Filologiya elmləri doktoru Məmməd Adilov “Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi” (2006) kitabının “Firidun bəyin məhv edilmiş irsi” adlı bölməsində onun enkevede orqanları tərəfindən məhv edilmiş beş yüzdən artıq adda materialının içərisində Cəlil Məmmədquluzadənin iyirmi iki məktubu və şeirlərinin olduğunu qeyd etmişdir. Şeir əlyazması bu şeirlərin içərisində də ola bilərdi. Fikrimizcə, bu şeirin Sabir xətt ilə yazılan əlyazması ümumiyyətlə, heç zaman mövcud olmamışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin məcmuəyə yazı və ya şeir göndərən əməkdaşların əsərlərini məhz xəttindən də müəllifini aydınlaşdırdığı onun 1927-ci ildə istedadlı mollaəsrəddinçi şair Əli Nəzminin “Sijimqulunamə” adlı kitabına yazdığı “Məşədi Sijimqulu “Kefsiz” adlı müqəddimədən də bəlli olur. Belə ki, Mirzə Cəlil bir-birinə dil və üslub baxımından çox yaxın olan M.Ə.Sabir və Ə.Nəzminin satirik şeirlərini məhz xəttindən müəyyənləşdirirmiş: “Məşədi Sijimqulunun ikinci ədəbiyyatı məcmuəmizin ikinci ilinin beşinci nömrəsinə gəlib çatdı ki, orada dərc olundu. Həqiqəti-hal budur ki, şairin xəttinə qabaqcadan aşına olmasaydıq, güman edə bilərdik ki, bəlkə Sabir qazı Hacı Məcid əfəndinin qorxusundan qaçıb gəlib Dəli Məhəmmədli stasyonuna və həmin şeiri oradan yazıb göndərmişdir” [7, s.263]. Şeir əlyazması təəssüf ki, bu gün də tapılmayıbdır. Professor Məmməd Məmmədov ilk “Hophopnamə”lərin tərtib prinsiplərindən danışarkən özü də qeyd etmişdir ki, Sabirin yalnız bir neçə əsərinin avtoqrafi qalmışdır. “Abbas Səhhət böyük şairin əsərlərini avtoqraflar əsasında deyil, ilk çapları əsasında hazırlamış, əsərlərinin nəinki qəzet və jurnallardakı mətnini, hətta sərlövhəsini də eynilə saxlamışdır” [8, s.24].

Uzun müddət bu həqiqətin təhrif olunmasına dözərək susan ədib 1929-cu ildə bunu açıqlamış və o vaxtdan da bu müddə geniş mübahisələrə yol açmışdır. Mübahisələrin tarixinə və məzmununa nəzər salaq:

1. Şair Əlabbas Müznib Sabirin 1929-cu ildə nəşr olunan “Seçilmiş şeirləri məcmuəsi”nə yazdığı müqəddimədə şeirin Sabirə məxsus olmadığını iddia edir. Lakin 1936-cı ildə Sabir haqqında qələmə aldığı xatirələrdə eyni əsəri Sabirə aid edərək yazır: “Bilxassə “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var” mənşuməsi ilə boynuyogunları məsxərə etməsi daha da hörmət və şöhrət qazanmasına səbəb oldu” [2, s.236].

2. 1934-cü ildə Seyid Hüseyn Sabirin şeirlərini mövzu baxımından qruplaşdıraraq “Mirzə Ələkbər Sabir. Bütün əsərləri” adı ilə nəşr etdirir. Kitaba yazdığı publisist müqəddimədə şairin “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı ilk şeiri haqqında da məlumat verir: “...həmin məcmuənin səkkizinci nömrəsində “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad, olsun ürəyin şad” misrası ilə başlayan müstəzadəni nəşr etmişdir ki, bu, Sabir yaradıcılığının **ilk addımı** idi” [9, s.118-119]. 1936-cı ildə yazdığı “Hophopnamə”nin nəşri” adlı məqaləsində isə müəllif bu şeirin Sabirə məxsus olduğunu təsdiqləməyə çalışır və əsərin Sabirin öz əl ilə məcmuədən kəsilib əsərlərini topladığı yaşıl kağızlı qovluğa qoyulduğunu iddia edir. Həmin qovluq ilk dəfə 1910-cu ilin yayında Sabir özü “Zənbur” redaksiyasında ona təqdim edərək nəşrinin xərcinin nə qədər olacağını soruşur: “Burada qəzet və məcmuələrdən kəsilmiş şeirlər ilə bərabər karandaş və çənil ilə yazılmış əl yazıları da vardı [9, s.220]. 1914-cü ildə “Hophopnamə” ikinci dəfə nəşrə hazırlananda kitabın tərtibi, təshih, buraxılışı Seyid Hüseynə həvalə olunduğundan həmin qovluq da ona təhvil verilir. Göründüyü kimi, müəllif şeirin 1910-cu ildə yox, 1914-cü ildə həmin qovluğun içində olduğunu qeyd edir. 1912-ci ildə artıq Abbas Səhhət onu “Hophopnamə”nin ilk nəşrinə daxil etmişdi. Diqqəti cəlb edən digər cəhət bu qovluqda da əsərin əlyazmasının yox, məcmuədə çap olunmuş variantının mövcud olmasıdır ki, Mirzə Cəlil də şeirin Sabirə məxsusluğunu sübuta çalışanlara onun Sabir xətt ilə yazılmış əlyazmasını təqdim etməyi tələb edir.

3. Ədəbiyyatşünas Əziz Şərif “Revolusiyə və kultura” jurnalında dərc olunmuş “Sabir və “Molla Nəsrəddin” (1937) adlı məqaləsində “Bəs Sabir “Molla Nəsrəddin” jurnalında nə vaxtdan iştirak etmişdir?” sualına belə cavab vermişdir: “Bizim fikrimizcə, “Niyə mən dərsdən qaçdım?” adlı

felyetonu Cəlil Məmmədquluzadə yeddinci nömrədən dərc etməyə başlamış, bu arada Sabirdən aldığı birinci şeiri felyetonun səkkizinci nömrədəki davamına əlavə etmiş, on birinci nömrədə felyetonunu yenə Sabirin şeiri ilə davam etmişdir” [10, s.73]. Cəlil Məmmədquluzadə şeirlərinin Sabir yaradıcılığına dil, üslub və məzmun cəhətdən çox mühüm təsir göstərdiyini və Mirzə Cəlilin və Ö.Faiqin təsdiqindən sonra şeirin Sabirə aid olmamasını mübahisəsiz qəbul etmək lazım olduğunu qeyd edir: “Dördüncü nömrədə Sabirin “Hophopnamə”si ilə şöhrət tapmış “Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var?” mətləli imzasız şeir çap edilmişdir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin izahatından və Ömər Faiqin təsdiqindən sonra bu şeirin Sabirə aid olmamasını mübahisəsiz qəbul etmək lazımdır” [10, s.71]. Müəllifin fikrinə inanmamaq üçün əsas yoxdur, çünki o yazmışdır: “Biz Sabiri uzaqdan-uzaqta yaxşı tanıyır və çox sevirdik. Onun jurnalda çıxan hər bir şeirini əzbərləmək və ucadan oxumaq bizim üçün ən fərəhli bir məşğələ idi” [2, s.262]. Onun A.Zamanova yazılmış məktubunda Ö.Faiqin bu fikri təsdiqlədiyi barədə məlumat almaq mümkündür: “Sabirin əsərlərinə daxil edilmiş şeir haqqında məndən məlumat istəyirsən. Bu təsdiqi Faiq özü şəxsən mənə demişdir. Faiq həbsə alınana qədər mən onunla tez-tez görüşər və “Molla Nəsrəddin” haqqında söhbət edərdim” [1, s.155]. Professor Əziz Şərif Mirzə Ələkbər Sabirin rus dilində 1945-ci ildə nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nə ön söz, qeyd və şərhlər yazmışdır. Qeyd etdiyimiz satira burada böyük şairin əsərləri sırasında “Кокое дело мне?” adı ilə yer almışdır. Lakin “Qeydlər və izahlar” bölməsində professor bu satiranın Sabirə məxsusluğunun mübahisəli olduğunu və Sabirin ölümündən sonra onun şeirlərinin ilk külliyyatını tərtib edən A.Səhhətin bu əsəri də onun əsərləri sırasına daxil etməsindən sonra şeirin bütün növbəti əsərlərinə mexaniki şəkildə salındığını xüsusi olaraq vurğulamışdır. Görkəmli alim həm də Mirzə Cəlilin qeyd etdiyimiz xatirəsində bu əsərin müəllifinin Sabir olduğunu inkar etdiyini rüsdilli oxucuların da nəzərinə çatdırmağı zəruri hesab etmişdir [11, s.247]. Ə.Şərif “Hophopnamə”nin Həbibulla Səmədzadə tərəfindən tərtib edilmiş 1948-ci il nəşrinə də “Ön söz” yazmışdır. Sabirşünaslar məhz bu nəşrə əsaslanaraq Əziz Şərifin sonradan “səhvini” düzəltdiyini və bu əsəri Sabirə aid edərək “Hophopnamə”yə daxil etdiyini yazırlar. Düzdür, bu kitabda da Sabirin 1906-1911-ci illərə aid satirik şeirləri qeyd etdiyimiz satira ilə başlayır [12, s.3]. Lakin bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, bu da professor Əziz Şərifin “Hophopnamə”nin 1948-ci il nəşrinin tərtibçisi olmamasıdır. Digər əhəmiyyətli bir məqam isə Moskvada 1954-cü ildə nəşr edilən «Сабир. Сатиры и лирика» kitabı üçün böyük şairin əsərlərinin rus dilinə tərcüməsini professor Əziz Şərifin təşkil etməsidir. Qeyd olunan əsərin «Великий Азербайджанский поэт» adlı ön sözünün və “Qeydlər”inin müəllifi olan Əziz Şərif şairin satirik şeirlərinə bu satiranı daxil etməmiş və 1906-cı ilə aid şeirləri jurnalın 8-ci nömrəsində dərc olunmuş “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad” misrası ilə başlayan satira ilə başlamış və bu şeirə aid qeyddə yazmışdır: «Горемычный. Первая сатира Сабир» [13, c.276].

4. Böyük şairin həyat və yaradıcılığını ətraflı araşdıraraq haqqında elmi monoqrafiyalar yazan görkəmli ədəbiyyatşünaslardan Cəfər Xəndan və Əziz Mirəhmədov da bu satiranın Sabirə məxsus olduğunu iddia etmişlər. Lakin Əziz Mirəhmədov kitabın sonunda öz fikrinə şübhə ilə yanaşmış və bu əsər haqqındakı mübahisələri həll etməyin çox vacib olduğunu vurğulamışdır: “Millət necə tarac olur olsun...” kimi klassik bir əsər ətrafındakı mübahisəni **qəti** həll etmək çox faydalı və vacibdir” [14, s.293].

5. Sabiri “Molla Nəsrəddin” şeir məktəbinin banisi [15, s.370] hesab edən hörmətli akademik İsa Həbibbəyli də bu fikirdədir ki, bir şeirin Sabirin adından çıxarılması onun şairlik istedadına heç də kölgə salmır, nüfuzunu əksildib-azaltmır. Onsuz da, Sabir molla-nəsrəddinçi şairlərin içərisində ən istedadlısı, qafiyəpərdazlıqda əvəzolunmazı idi.

6. Professor Abbas Zamanov həyatının sonunadək bu satiranı Mirzə Cəlilin əsəri hesab etmişdir və bu barədəki mübahisələrə son qoymaq üçün çox tutarlı dəlillər irəli sürmüşdür. O, 1959-cu ildə nəşr etdirdiyi “Sabir haqqında monoqrafiya” məqaləsində Cəfər Xəndan və Əziz Mirəhmədovla mübahisəyə girərək Cəlil Məmmədquluzadənin fikri ilə razı olduğunu bildirir [16]. Alimin fikrincə, “Nə işim var” satirası səhvən “Hophopnamə”yə daxil edilən yeganə əsər deyil. Molla-nəsrəddinçi

şairlərdən Məşədi Həbib Zeynalov, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsarın bir sıra əsərləri də səhvən “Hophopnamə”lərə salınmışdır. Məqalədə konkret müəlliflərin əsərlərindən nümunələr gətirən alim sübut edir ki, “Abbas Səhhət şeirin Sabirin olduğunu qəti bilməsə idi, “Hophopnamə”yə salmazdı” - deyənlər səhv edirlər. Məqalədə Əziz Mirəhmədovun “Sabir” monoqrafiyasını ümumilikdə çox yüksək qiymətləndirən alim onun qüsurlarından danışarkən bəzi mübahisəli məsələlərin (məsələn, “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var” satirasının) üstündən keçdiyini qeyd edir: “Biz əminik ki, Sabir haqqında böyük bir əsər yazan müəllif, bir qədər də artıq əmək sərf etsəydi, bu barədə inandırıcı dəlillər irəli sürə bilər və həmin mübahisənin kəsilməsinə kömək edərdi” [16, s.212]. “Müasirləri Sabir haqqında” kitabında 1912-ci ildə nəşr olunan “Hophopnamə”nin “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var” ilə başlayıb “Kişi” satirası ilə bitməsi haqqında danışarkən birinci satira haqqında Abbas müəllimin “Biz həmin satiranın Sabirin olmadığı qənaətindəyik” qeydi diqqəti cəlb edir. O, əsərin Sabirə yox, Mirzə Cəlilə aid olduğunu sübut edir, onun “Hophopnamə”yə salınmasına Abbas Səhhətin hansı səhv fikrinin səbəb olduğunu da qeyd etmişdir. “Sabir gülür” əsərinin “Bəzi mübahisələr” adlı beşinci fəslində müasirlərinin Sabir haqqında olan yazılarında qüsurlardan, mübahisəyə səbəb olan bəzi məsələlərdən (məsələn: “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə Sabiri qarşı-qarşıya qoymaq, onu “Həyat” və “Füyuzat”la bağlamaq cəhdləri və s.) danışarkən yenidən bu mövzuya qayıtmışdır. “Böyük ədibin fikrini düzgün şərh etmək üçün” [17, s.187] həmin xatirəni eynilə oxucuların ixtiyarına verən alim bundan sonra şeirin “Hophopnamə”dən çıxarılacağını gözləyirmiş, çünki: “Cəlil Məmmədquluzadə fikrini elə qəti və aydın söyləmişdir ki, burada heç bir şübhə yeri yoxdur” [17, s.188]. Sabirşünas Əziz Şərif də bu fikirdədir ki, “şeirin Sabirə aid olmamasını mübahisəsiz qəbul etmək lazımdır” [18, s.71].

Bu məsələni həll etmək üçün professor Abbas Zamanovun bir neçə “tutarlı əsas”ı [17, s.191] vardır. Bunlardan birincisi Mirzə Cəlilin qeyd olunan xatirəsidir. İkincisi Ömər Faiq Nemanzadənin hazırladığı Sabirin 1911-ci ilə qədər jurnalda nəşr olunan şeirlərinin siyahısında bu şeirin adının olmaması, üçüncü əsas imza məsələsidir. Ən əsası isə odur ki, Abbas müəllim “Nə işim var” satirası ilə Sabirin əsərləri arasında üzvi yaxınlıq olduğunu sübut etməyə çalışanlara cavab olaraq “Lisan bəlası” ilə bu şeiri müqayisə edərək bunların arasında ideya birliyi, üslub yaxınlığını da nəzərə alaraq, bu əsərin həqiqətən də, Mirzə Cəlilin olduğu qənaətinə gəlmişdir: “Biz təxminən beş il əvvəl yazmışdıq ki, “Millət necə tarac olur-olsun...” satirası Sabirin deyil, Cəlil Məmmədquluzadənin özünündür. Mirzə Cəlil ancaq təvazökarlığı üzündən bunu açıq deməmişdir” [16, s.213]. Dəyərli alim bu müddəanın doğruluğunu qəti surətdə təsdiq edən başqa bir sübut kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalının Cəlil Məmmədquluzadənin arxivindən gətirilən komplektlərində 1906-cı ilin ilk nömrələrində imzasız gedən bir sıra felyetonların, o cümlədən, “Millət necə tarac olur-olsun...” satirasının altında Cəlil Məmmədquluzadənin öz dəsti-xətti ilə “Molla Nəsrəddin” sözünü yazmasını göstərir və doğru olaraq belə bir nəticəyə gəlir: “Belə olduğu halda, “Nə işim var...” satirasının Mirzə Cəlilin qələmindən çıxdığına heç bir şübhə yeri qalmır, buna görə də həmin mübahisəni artıq bitmiş hesab etmək olar” [17, s.202]. Ədəbiyyat tarixindən də məlumdur ki, Mirzə Cəlil və Sabir eyni cəbhənin, eyni ədəbi cərəyanın nümayəndəsi kimi çox yaxın dostluq və demək olar ki, qardaşlıq münasibətində olmuşlar. Sabir jurnalın təkcə əməkdaşı yox, eyni zamanda ən sevimli bir şairi kimi tanınmış və Mirzə Cəlil ona həmişə yüksək hörmətlə yanaşmışdır. Bunun əksini iddia etmək üçün o dövrün sənədlərindən bir nümunə belə tapmaq qeyri-mümkündür. Qiyabi tanışlıqdan tutmuş həyatının sonunadək əl-ələ, çiyin-çiyinə dövrün nöqsanlarını açıb xalqa göstərən bu iki “əməl dostu” – böyük satirik şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirlə Cəlil Məmmədquluzadə dar gündə də bir-birinə mənəvi dayaq olmağı çox yaxşı bacarmışlar. AMEA-nın müxbir üzvü Abbas Zamanovun toplayıb nəşr etdirdiyi Sabirin müasirlərinin xatirə və məktublarında bu barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Həmin xatirənin Sabirə göstərdiyi qayğı haqqında unudulmaz bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun mətbuatda dərc etdirdiyi məqalə xüsusilə təsirlidir. Həmin məqalə bu sözlərlə bitir: “Qoy ədəbiyyat tarixinə yazılsın ki, Sabir kimi şairi diriliyində təqdir edən bir kişi olmadısa da, bir nəfər arvad oldu ki, şairin nadəyi-səhhəti üçün milyonçu kişilərə rəğmən, öz varından keçəcək qədər böyük bir həmiy-

yət göstərdi” [19, s.280]. Belə olduğu təqdirdə, Mirzə Cəlil ən yaxın dostu və məsləkdaşı Sabir haqqında, həm də onun vəfatından on səkkiz il sonra yalan danışa və ya onun hər hansı bir şeirini mənimləmək iddiasında ola bilirmi?!

Professor M.Məmmədov “Bir məslək eşqi ilə” (1967) adlı məqaləsində onların əməkdaşlığının əhatə dairəsindən, Sabir dünyagörüşünün inkişafında “Molla Nəsrəddin” jurnalının rolundan, “Dəbistan” (1906-1908) jurnalının bağlanması münasibət mövzusunda Mirzə Cəlilin felyetonu ilə Sabirin “Əlminnətü-lillah ki, “Dəbistan” da qapandı” (1907) misrası ilə başlayan satirası, aclıq mövzusunda Mirzə Cəlilin “Qarnıyoğunlar” (1906) felyetonu ilə Sabirin “Hər nə versən ver, məbadə vermə bir dirhəm zəkat” (1906) misrası ilə başlayan satirası, “Ot” (1908) felyetonu ilə Sabirin “Bizə nə?” (1908) satirik şeiri, Səttarxana və Zilli-Sultana münasibətləri əks etdirən əsərləri arasındakı ədəbi əlaqə və təsirdən bəhs etmişdir. Maraqlıdır ki, buradakı nümunələrin hamısında Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarının Sabirə təsiri və onun mühüm dəyərə malik satiralarının zaman etibarilə də felyetonlardan sonra yazılması faktı diqqətimizi cəlb etməyə bilmir. Məqalənin sonunda hörmətli alim “Zilli-Sultan” (1909) felyetonu ilə əsləşən Sabirin “Bura say!” (1909) satirasından danışarkən yazır: “Şairin ilham mənbələrindən danışarkən “Molla Nəsrəddin” jurnalının rolunu, “Bura say” satirasının yaranmasında isə “Zilli-Sultan” felyetonunun əhəmiyyətini görüb-göstərmək doğru olmazdı” [20]. Müəllif “İdeal qardaşları” (1967) kitabında da onların dərin məzmunlu ailə və məfkurə dostluğundan, bu dostluğun kökləri, başlanması tarixi, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrindən bəhs etmişdir. Alim burada da “Nə işim var” satirasından Sabirin jurnalda nəşr olunan ilk əsəri kimi söhbət açıqdan sonra yazmışdır: “Görünür, Sabir şeirinin ideya-məzmunu böyük ədibin məramı ilə həmahəng olduğundan o, həmin şeiri felyetonunun altında dərc etməyi məqsədə tam müvafiq saymışdır” [21, s.3]. Lakin Mirzə Cəlilin “Niyə məni döyürsünüz?” (1906) felyetonunun quruluşunu ətraflı və dərinləndirən incələdikdə məlum olur ki, əsər əvvəldən sona qədər müəllif fikri ilə mollaların fikrinin qarşılaşdırılması, ruhanilərin fikrinin, nitqinin öz sözlərilə ifadə olunması şəklində qələmə alınmışdır. Görkəmli ədib ruhanilərin daxili keyfiyyətlərini dörd dəfə nəsrə və ən güclü təzad daxilində açmış və sonra bununla kifayətlənməyərək onların dilindən bir satirik şeir yazaraq, fikirlərinin kulminasiya nöqtəsini nəzmlə dilə gətirmişdir. Bu üsul, nəsrə ifadə olunması ədibin ürəyini soyutmayan fikirlərin şeirlə dilə gətirilməsi Mirzə Cəlilin ən çox istifadə etdiyi ədəbi priyomlardan biridir. Bu üsuldan o, “Ölülər”də (1909) və bir çox felyetonlarında da istifadə etmişdir. Bu satira ilə Cəlil Məmmədquluzadə Molla Nəsrəddinlə müqayisə olunan yalançı mollaların daxili aləmini öz monoloqu vasitəsilə çox böyük ustalıqla açmışdır. Felyetonda, fikrimizcə, ədib iki dəfə mollaların sözlərini necə nəsrə ifadə etmişdirsə, eyni qaydanı nəzmlə verilmiş şeirdən əvvəl də istifadə etmişdir. Satira ilə felyeton bu cəhətdən bir-birilə o qədər sıx bağlıdır ki, burada şeirin hər hansı başqa bir şəxs tərəfindən yazılması barədə fikirləşməyə bir güman yeri belə yoxdur. Satirada nəqarət olan beyt birinci bəndin birinci beytidir və ikinci bənddən sonra təkrara başlamışdır. “Ərzi-hal” və ya “zəbani-hal”, yəni oxucuya demək istədiyi fikri birinci şəxsin adından söyləmək yolu ilə ifadə etmək formasında yazılmışdır.

Mirzə Cəlilin göstərdiyi əsaslardan biri də şeirdə Sabir şivəsi və ruhunun olmamasıdır. Araşdırma nəticəsində belə aydın olur ki, Cəlil Məmmədquluzadə “şivə” sözü ilə yaradıcılıq üslubu və ya fərdi üslubu nəzərdə tutmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə 1927-ci ildə istedadlı mollanəsrəddinçi şair Əli Nəzminin “Sijimqulunamə” adlı kitabına yazdığı “Məşədi Sijimqulu “Kefsiz” adlı müqəddiməyə diqqət yetirək: “Biz bunu qəti deyə bilərik ki, “Molla Nəsrəddin” dünyasında, “Molla Nəsrəddin”ə yaraşan şivənin məzəliliyi və duzluluğunda, məharət və lətafətdə Sabirə yavuş gələn və ona əvəz olan – birinci Məşədi Sijimqulu Kefsiz olubdur” [7, s.263]. “Sabir barəsində xatiratım” (1929) əsərində istedadlı ədib bu sözü məhz üslub, satirik üslub anlamında istifadə etmişdir: “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi 1906-cı il aprel ayının 7-də nəşrə başlayanda biz Sabiri tanımadıq və Sabir adlı şairin varlığını eşitməmişdik. Əgər bizim şivəmizə yaraşan belə ləzzətli bir şairin dünyada olduğunu zənn etsə idik, birinci nömrəmizi onun qələmi ilə bəzəməmiş meydana qədəm qoymazdıq” [7, s.285]. Cəlil Məmmədquluzadənin şeirin Sabir üslubu və ruhunda yazılmamasına dair bu çox

mühüm əhəmiyyətli qeydinə baxmayaraq, “Nə işim var?” satirası “üslubu Sabir yaradıcılığına çox bənzədiyindən” [22, s.450] “Hophopnamə”yə daxil edilmişdir.

“Şivə” sözünü müasir anlamda götürsək, bu baxımdan da şeir Sabir şivəsində qələmə alınmamışdır. Azərbaycan dilinin şivələri məlumdur ki, dörd qrupa bölünür. Şamaxı dialekti Şərq qrupuna, Naxçıvan dialekti isə Cənub qrupuna daxildir. Sabirin yaradıcılığında Şərq qrupu dialektlərinin əsas xüsusiyyətlərinə aid yüzlərlə konkret nümunələr gətirmək mümkündür [23, s.29-34]. Digər əsas bir cəhət ondan ibarətdir ki, Sabirin dilində türk-Osmanlı dilində işlədilən spesifik sözlər üstünlük təşkil edir. Demək olar ki, Sabirin əksər əsərlərində ən azı bir və bir neçə Osmanlı ləhcəsinə aid sözlər işlənmişdir: əcəba, yahu, bilməm, şimdi, ufacıq (daxma), qalın qafalı, tavuğu, derlər, əski (hamam), pəkey, bacarmam, quzum, haydı, buncamı, böyləcə, iştə, əfv et, qəzetə, bir paramız, oxumam, ac qarındaş, tanırıq, haydı, həp, bəkləmək, çocuq, denilən, söləsəydi, böylə, pək, uyqu və s. “Millət necə tarac olur-olsun” satirasında isə Osmanlı dilindən alınmış söz və ifadələrdən və ya sintaktik vahidlərdən heç birinə təsadüf olunmur. Şeirdəki izafət tərkibləri, hətta üçqat izafətlər (söhbəti-tarixi-cəhani) isə Mirzə Cəlilin şeir dili və üslubunda yazıldığına bir sübutdur. Digər tərəfdən nəqərat kimi təkrarlanan iki misradan ibarət beytin şeirin əvvəlində verilməsi və birinci bəndin misralarının sayının digər bəndlərdən fərqli olması Mirzə Cəlil özünəməxsusluğunu və orijinallığını və “Lisan bələsi” şeirinin quruluşunu yada salır, “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” satirasını yox. Jurnalın ilk nömrələrində “Hophop” imzası ilə nəşr olunmuş və Sabirə aid olmağına heç bir şübhə olmayan “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad”, “Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?”, “Qocalıqdan şikayət”, “Cəhd eylə, sən ancaq nəzəri-xəlqdə pak ol” satiralarının hamısı bu satiradan fərqli olaraq, müstəzad janrındadır.

“Obyektiv reallığa, söylənilən fikrə münasibət bildirən predikativlik imkanlarına malik, bütövlükdə əsas cümlənin məzmunu ilə bağlı olan və əsas cümlədən vergül işarəsi ilə ayrılan” [24] “Mənim nə işim var?” ara cümləsi sırf Naxçıvan dialektinə məxsus olan bir cümlədir. Şərq qrupu dialekt və şivələrində eyni mənanı ifadə edən “Mənə nə?” variantından daha çox istifadə olunur. Sabirin şeirlərini, felyetonlarını nəzərdən keçirdikdə, müəyyən bir hadisəyə münasibət bildirən “Nə işim var?” ara cümləsinə təsadüf hallarda və çox az rast gəlirik. Onun “Çapma atını, girmə bu meydana, a Molla!” adlı satirasında bu ifadə bir dəfə işləndiyi halda, “Sənə nə” ifadəsindən beş dəfə istifadə olunmuşdur. “Gər bu il xəlqi təbah etdi giranlıq, bizə nə?”, “Şeirimi, Molla dayı, zənbilə salsan, mənə nə?” misralı satiralarında da, görüldüyü kimi, eyni mənanı ifadə edən Şərq dialektinə məxsus olan formadan istifadə olunmuşdur. Mirzə Cəlilin dram və nəsr əsərlərindən, felyetonlarından bu cümlənin işlədilməsinə aid saysız nümunələr gətirmək mümkündür. Cəlil Məmmədquluzadənin “Ər”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “İranda hürriyyət”, “Qurbanəli bəy”, “İki qardaş” və s. əsərlərindən, felyetonlarından bu cümlənin işlədilməsinə aid saysız nümunələr gətirmək mümkündür. Lakin Sabirin hekayə, məqalə və məktublarında bu və buna bənzər cümlələrə rast gəlmədik. İstisna hal kimi satiranın “Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var?” misrası Sabirin “Mətbuat” adlı məqaləsində ruhanilərin dilindən dırnaq işarəsi içərisində işlənmişdir. Bu məqalə də satiranın “Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşrindən sonra yazılmışdır.

Nəticə. Beləliklə, aydın olur ki, “Nə işim var” satirasının Mirzə Cəlilə aid olduğunu təsdiq edən faktlar üstünlük təşkil edir. Ömrü boyu qaraya ağ deməyən görkəmli ədibin belə bir ciddi mövzuda yalan deməsi və ya səhv etməsi mümkün deyildir. O, ən yaxın həmkarı və əməl dostu, şəxsiyyəti və sənətinə böyük hörmət bəslədiyi və yüksək qiymətləndirdiyi Sabirə heç vaxt xəyanət etməzdi. Fikrimizcə, “davam” yox, “Sabirin, Möcüzün, Qəmküsərin əvvəli” [25, s.105] olan Mirzə Cəlilin qeyd olunan xatirəsinə əhəmiyyət verməmək düzgün deyil. Çünki mətnşünaslıqda əsərin atribusiyasında (Mətnşünaslıqda əsərin müəllifinin təyin olunması deməkdir – A.O.) istifadə olunan birinci prinsip sənədlər əsasında atribusiyadır. Bu sənədlərə: “avtositatlar, avtotəsdiqlər, avtobioqrafik təsdiqlər, məktublar, gündəliklər, xatirələr” [26, s.114] daxildir. Bir çox mətnşünas alimlər bu prinsipə əsaslanarkən xatirəni də sənəd kimi qəbul etmişlər [27, s.59-60]; [28, s.166-175, s.166-175]. Mirzə Cəlilin “Sabir barəsində xatirətim” əsəri “Nə işim var?” satirasının atribusiyası üçün

əvəz olunmaz bir sənəddir, dəlildir. Mirzə Cəlil, sadəcə olaraq, misilsiz təvazökarlığı ucbatından və Sabirə olan sonsuz sevgisi səbəbindən 1929-cu ilə qədər bu barədə susmuş, bu ildən etibarən isə yenə də əsərin müəllifinin özü olduğunu dilinə gətirməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Zamanov A.F. Müasirləri Sabir haqqında. Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, 1962.
2. Zamanov A.F. Sabir və müasirləri. Bakı, Azərənəşr, 1973.
3. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider", 2005.
4. Məmmədquluzadə C.M. Məqalələr və xatirələr. (Tərtibçilər: Zamanov A., İbrahimova R., İbadoğlu Ə.) Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1967.
5. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. III cild, I hissə. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1947.
6. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 6 cildə, VI c. Bakı, Azərənəşr, 1985.
7. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, IV c. (Tərtib edəni İsa Həbibbəyli). Bakı, "Öndər", 2004.
8. Sabir M.Ə. Nəphəpnəmə (Tərtib edəni Məmməd Məmmədov). Bakı, "Çaşıoğlu", 2004.
9. Müasirləri Abbas Zamanov haqqında (Tərtib edəni akademik İsa Həbibbəyli). Bakı, "Çinar-Çap", 2003.
10. Sabir M.Ə. Məqalələr məcmuəsi. (Tərtib edəni: Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu). Bakı, "Elm", 1962.
11. Сабир М. Избранные сочинения. (Редакция, вступительная статья, комментарии и примечания Азиз Шарифа). Баку, Азернешр, 1945.
12. Sabir M.Ə. Nəphəpnəmə. (Tərtib edəni H.Səmədzadə). Bakı, Azərənəşr, 1948.
13. Сабир М. Сатиры и лирика. Вступительная статья и примечания Аз. Шарифа). Москва, 1954.
14. Mirəhmədov Ə. Sabir. Bakı, Azərənəşr, 1958.
15. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, Azərənəşr, 1997.
16. "Azərbaycan" jur., iyun 1959, №6.
17. Zamanov A.F. Sabir gülür . Bakı, "Gənclik", 1981.
18. Şərif Ə.Q. "Sabir və Molla Nəsrəddin". Mirzə Ələkbər Sabir (məqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərənəşr, 1962.
19. Zamanov A.F. Əməl dostları. Bakı, "Yazıçı", 1979.
20. Məmmədov M.M. Bir məslək eşqi ilə. "Azərbaycan" jur., mart 1967, №3.
21. Məmmədov M.M. İdeal qardaşları. Bakı, Azərənəşr, 1967.
22. Sabir M. Bütün əsərləri. (Redaktoru S.Hüseyn). Bakı, Azərənəşr, 1934.
23. Orucova A. Cəlil Məmmədquluzadənin şeir yaradıcılığı. Naxçıvan, "Əcəmi", 2017.
24. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000. <http://www.qkazimov.gen.az/axiv/58.htm>
25. Qarayev Y.V. Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi. "Azərbaycan", yanvar, 1967, №1.
26. İbrahimov S.M. Mətnşünaslıq. Bakı, "Bakı" Universiteti Nəşriyyatı, 2010.
27. Qasımova E.K. Cəlil Məmmədquluzadənin "Lağlağı" imzası haqqında. Bax: Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. (Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.) Bakı, "Elm", 1979.
28. Məmmədov M.M. Əlağa Vahidin ədəbi irsinin nəşri. Bax: Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. (Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.) Bakı, "Elm", 1979.